

ФОРМУВАННЯ СЛОВОТВІРНОГО ЗНАЧЕННЯ ПОХІДНИХ ВІД ТВІРНОГО ГЛУХИЙ

У статті розглядаються словотвірні особливості дериватів словотвірного гнізда з вершиною *глухий*. Характеризуються словотвірні типи, наявні в цьому гнізді, і визначається словотвірна спроможність різних частин мови.

Ключові слова: *твірне, похідне, словотвірний афікс, словотвірне гніздо, словотвірне значення.*

Словотвір впродовж всього свого існування був зорієнтований в основному на словотвірний афікс. Але двокомпонентність похідного, наявність у його структурі твірної основи, яка відіграє не менш важливу роль, ніж афікс, зумовила необхідність акцентувати увагу і на твірну основу як типологізувальний чинник у словотворі [Грещук 2007: 19].

Основоцентричний підхід дослідження зумовив потребу появи комплексної одиниці класифікації і опису дериваційної системи. Такою одиницею стало словотвірне гніздо як сукупність спільнокореневих слів, упорядкованих відношеннями похідності. Аналіз словотвірної семантики похідних у гнізді слід оптимально вивчати на основі словотвірних парадигм, які виявляються на різних ступенях творення у кожному гнізді [Грещук 1995: 12-16].

Об'єктом дослідження у цій статті є структура і семантика словотвірного гнізда з вершиною *глухий*. Важливість та необхідність комплексного аналізу формування словотвірних значень дериватів зазначеного словотвірного гнізда зумовлює *актуальність* даного дослідження.

Словотвірну парадигму вершини гнізда прикметника *глухий* утворює такий ряд похідних:

глухий

глухар

глухань

глушко

глушман

глуш

глушина
глухомань
глухота
глухість
глухенький
глухуватий
приглухий
глухонімий
сліпоглухий
глухнути
глушити
оглухти
глухо
зглуха

Похідні I-го ступеня творення є продуктивними одиницями і формують власні похідні:

<i>глушман</i>	<i>глушманка</i>
<i>глухомань</i>	<i>глухоманний</i>
<i>глухуватий</i>	<i>глухуватість</i>
	<i>глухувато</i>
<i>приглухий</i>	<i>приглухуватий</i>
<i>глухонімий</i>	<i>глухонімота</i>
<i>глухнути</i>	<i>заглухнути</i>
	<i>оглухнути</i>
	<i>переглухнути</i>
	<i>приглухнути</i>
	<i>глушити</i>
<i>глушити</i>	<i>глушіння</i>

глушитель

глушиться

заглушити

зглушити

переглушити

приглушити

оглухти

оглухий

Деривати II-го ступеня похідності утворюють такі словотвірні парадигми:

приглухуватий

приглухуватість

заглухнути

заглухати

оглухнути

оглушити

переглухнути

переглушити

приглухнути

приглушити

Похідні III-го ступеня є малопродуктивними, але деякі з них також утворюють похідні:

глухомань

глухоманний

заглухати

заглушити

оглушити

оглушення

оглушний

оглушливий

оглушати

оглушувати

о́глуше́ні

заглушити

заглушення

заглушка

заглушливий

заглушати

заглушувати

	<i>заглушений</i>
	<i>заглухлий</i>
<i>приглушити</i>	<i>приглушення</i>
	<i>приглушати</i>
	<i>приглушувати</i>
	<i>приглухлий</i>
	<i>приглушений</i>

Похідні IV ступеня деривації мають власний ряд похідних, формуючи такі парадигми:

<i>оглушений</i>	<i>оглушено</i>
<i>оглушливий</i>	<i>оглушливо</i>
<i>оглушати</i>	<i>оглушення</i>
<i>оглушувати</i>	<i>оглушування</i>
<i>заглушати</i>	<i>заглушатися</i>
<i>заглушувати</i>	<i>заглушування</i>
	<i>заглушуватися</i>
<i>приглушувати</i>	<i>приглушування</i>
	<i>приглушуватися</i>
	<i>приглушуваний</i>
<i>приглушений</i>	<i>приглушено</i>
<i>заглушений</i>	<i>заглушено</i>

Отже, словотвірне гніздо з вершиною *глухий* є досить продуктивним і включає в себе похідні іменники, прикметники, дієслова, дієприкметники, прислівники. В такій же послідовності вони згруповані в словотвірних парадигмах, тобто за принципом традиційного розміщення частин мови у граматиках, хоча загальноприйнятого розміщення частин мови в межах парадигми немає.

Будь-яке похідне слово в мові виникає в зв'язку з появою нового поняття, явища чи предмета дійсності. Однак нове явище чи предмет з'являються на основі вже наявного поняття, а тому семантика твірного обов'язково входить в семантику похідної назви. О. С. Кубрякова дає таке визначення похідного: «Характерною

ознакою похідного слова є саме його зв'язок з іншим словом (словами) і його семантична зумовленість цим іншим словом (словами)... Наявність власного лексичного значення у похідного заставляє вважати його окремою назвою, яка, саме як особливе нове слово, потребує прийняття його суспільством, і яке може потім запам'ятовуватись мовцем як самостійний номінативний знак. Це веде також до необхідності зафіксувати похідне слово в словнику і дати йому лексикографічне, тобто інтерпретаційне тлумачення» [Кубрякова: 11]. Отже, лексична семантика полісемічного прикметника *глухий* – вершини словотвірного гнізда – різними своїми лексико-семантичними варіантами проходить через усі похідні словотвірного гнізда.

Так, за значенням «який нічого не чує або недочуває» [ВСТ: 185] утворені такі деривати: глухар, глухань, глушко, глушман, глушманка, глухота, глухість, глухуватість, приглухуватість, глухонімота, оглушення, оглушання, оглушування, глухенький, глухуватий, приглухий, приглухуватий, глухонімий, сліпоглухий, оглушений, оглушливий, глухнути, глушити, глушитися, оглухти, оглухнути, оглушити, оглушати, оглушувати, переглухнути, переглушити, приглухнути, оглушений, оглухий, глухо, зглуха, оглушно, оглушливо.

Від другого значення твірного *глухий* («Який нечітко чується; приглушений (про звуки)») [ВТС:185] утворились такі похідні: глушіння, приглушення, заглушення, приглушування, заглушування, глушитель, заглушка, заглушливий, заглушити, заглухати, зглушити, приглушити, приглушати, заглушати, заглушувати, заглушатися, заглушуватися, приглушуватися, приглухлий, заглушений, приглушений, приглушуваний, приглушено.

Значення «дуже зарослий, непрохідний, дикий, нерозчищений; віддалений від культурних центрів, відсталий» [ВТС: 185] мають слова *глуш*, *глушина*, *глухомань*, *глухоманний*.

Залежно від потреб мовця, похідні утворюються як слова різних частин мови. Кількість похідних залежить від семантики твірного та від його частиномовної належності. За своєю внутрішньою семантичною природою прикметники і дієслова досить широкі і невизначені, і сфера їх референції має розпливчасті межі, а іменни-

ки, навпаки, пов'язані з оточуючим світом прямішими зв'язками, і сфера їх референції більш визначена.

Саме тому похідні прикметники і похідні дієслова мають регулярні і загальні значення, кількість яких відносно невелика; похідні ж іменники розвивають величезну кількість спеціалізованих значень. Іменники найтісніше пов'язані з предметним світом і тому характеризуються різноманітними значеннями, які класифікуються за різними основами, і їх класифікація стає дуже роздробленою. Тому кожний похідний іменник підводиться під вузькі семантичні класи (наприклад, «іграшки», «дерева», «почуття» і т. ін.) [Кубрякова: 110-111].

Похідні іменники цього гнізда є найчисленнішою групою дериватів, серед яких трапляються назви осіб, предметів, а також абстрактні назви.

Іменник *глухар* позначає особу чоловічого роду, яка має словотвірне значення «особа – носій статичної ознаки, що визначає її поведінку». Суфікс *-ар* приєднується до прикметникової основи слова *глухий*. У сучасній українській мові цей тип творення малопродуктивний [Словотвір: 62].

Цей іменник має ще одне значення: «Великий птах із родини тетеревох; глухий тетерев» [ВТС: 185]. У цьому випадку семантика слова сформувалась як результат неодноразової дії словотвірної моделі.

Іменник *глухань* має значення ідентичне попередньому слову, але словотвірним афіксом тут є суфікс *-ань*. Ці іменники є прикладом того, що та чи інша основа може приєднувати до себе лише певні афікси на позначення того чи іншого поняття. Так, у подібних випадках суфікси *-ар* і *-ань*, приєднуючись до тієї ж основи, мають тотожне значення і навіть стилістично однакові.

Поняття «глуха людина» позначає й дериват *глушман*. Це слово має зневажливе забарвлення, якого йому надає уніфікс *-ман*. Це ж слово має й відповідник на позначення жіночої статі, який формується за загальноприйнятим способом приєднання суфікса *-к-* до повної основи іменника чоловічого роду (*глушманка*).

Зневажливе забарвлення при називанні глухої людини має дериват *глушко*, який презентується прикметниковою основою слова *глухий* і суфіксом *-к-*.

Всі наступні іменники позначають абстрактні назви. Серед них іменники *глухота* і *глухонімота*. Вони мають однаковий словотвірний афікс *-от-*, походять від прикметників і належать до словотвірного типу на позначення предметного стану. Характерною особливістю цього типу слів є те, що вони не мають додаткових значень [Словотвір: 72]. Іменник *глухонімота* мотивований складним прикметником *глухонімий* і виражає стан, який поєднує дві ознаки (глухий і німий).

Деривати *глухість*, *глухуватість*, *приглухуватість* належать до відад'єктивних абстрактних іменників, що позначають властивість, визначену мотивувальним прикметником. Вони мотивуються простим якісним прикметником (*глухий* – *глухість*) і суфіксальними (*-уєат-*) прикметниками, які виражають неповноту вияву ознаки (*глухуватий* – *глухуватість*, *приглухуватий* – *приглухуватість*).

Семантика похідних *глуш*, *глушина*, *глухомань* ґрунтується на переносному значенні твірного слова *глухий*: «Віддалений від культурних центрів, відсталий» [ВТС: 186]. Відношення таких похідних до словотвірного гнізда з вершиною *глухий* відображає системні зв'язки, що утворилися в мовному досвіді носіїв мови на певному синхронному зрізі.

Ці іменники належать до абстрактних відад'єктивних. Дериват *глуш* утворений безафіксним способом, а дериват *глушина* за допомогою суфікса *-ин-а*. В іменнику *глухомань* формантом є компонент *-омань*, який не є відомим як суфікс, тому ми його відносимо до уніфіксів, і який, як і суфікс *-ин-а*, предметнює якість, названу твірним прикметником. Сфера їх функціонування – розмовне мовлення.

Найчисленнішою групою субстантивів є іменники на *-ня-я* (*-інн-я*, *-єнн-я*). В сучасній українській мові абстрактні іменники з суфіксом *-ня* утворилися від інфінітивної основи дієслів першої і другої дієвідміни. В іменниках цього типу як ніде сплітаються семантичні дієслівні й іменні відтінки, і саме суфікс *-ня* не тільки надає формального значення іменникам, а й змінює їх дієслівну семантику.

Суфікс *-ня-я*, «предметнюючи» дію, відсуває на другий план видову приналежність основи і приєднується тільки до тих основ, що визначають дію в основному її граматичному вияві завершенос-

ті чи незавершеності й уникає вираження одноразових, нерегулярних і т. п. дій [Лагутіна: 218-220]: *заглушування, оглушання, оглушування, глушіння, заглушення, приглушення, приглушування*.

До словотвірного типу віддієслівних іменників належить похідне *заглушка*. Цей дериват мотивований префіксальною дієслівною основою *заглушити* й утворений за допомогою суфікса *-к-*. Його словотвірне значення «предмет, за допомогою якого виконується дія, названа твірною основою». Великий тлумачний словник сучасної української мови подає таке значення цього іменника: «1. Пристрій, призначений для закривання отвору в будь-якому приладі, апараті, машині. 2. Пристрій для зменшення, усунення шуму, гуркоту» [ВТС: 290].

Дериват *глушитель* має семантику, ідентичну 2-му значенню слова *заглушка*. Це один з небагатьох іменників-назв предметів цього типу в українській мові. Більшість віддієслівних іменників з суфіксом *-тель* продукують назви осіб, а не предметів (наприклад, *вихователь, вчитель, мислитель*).

Прикметники названого гнізда становлять невелику групу дериватів. Ад'єктив *глухенький* утворений за допомогою суфікса *-еньк(ий)*, який виражає значення пестливості.

У похідних *глухуватий, приглухуватий* словотвірним є суфікс *-уват-*, який у більшості прикметників формує значення пом'якшення і зменшення якості, що виражається твірною основи. А. Х. Востоков писав про такі прикметники: «Закінчення зменшеності *-уватий* належить власне якісним прикметникам, які означають колір, дотик, смак, міру і вигляд, вагу, недоліки фізичні і моральні... Навпаки, якісні, якими позначаються будь-які досконалості фізичні чи моральні і здібність до певної дії, позбавлені закінчення зменшеності на *-уватий*. Наприклад, не можна сказати *добруватий, розумн-уватий...*» [Востоков: 40]. Отже, дериватам *глухуватий, приглухуватий* властиве словотвірне значення «неповний вияв ознаки» [Бакина: 62].

Значення неповноти вияву ознаки має прикметник *приглухий*. Цього значення йому надає префікс *при-*.

Одним з найпоширеніших типів похідних у сучасній українській літературній мові є ад'єктиви на *-н-*. Деривати *глухоманний* і *оглушний* представляють тип прикметників, утворених від іменни-

кових і дієслівних основ: *глухомань* – *глухоманний*, *оглушити* – *оглушений*. Вони виражають ознаки щодо їх відношення до відповідних понять [Грищенко: 144-145].

Прикметники на *-лив-* характеризуються взаємодією з дієслівними основами: *оглушити* – *оглушливий*, *заглушити* – *заглушливий*. «Віддієслівні прикметники з відповідними суфіксами виражають ознаки, що впливають з нахилу до дій за значенням до твірних основ» [Грищенко: 154].

В цьому словотвірному гнізді наявні складні прикметники, які з структурного погляду утворені на основі сурядних прикметникових словосполучень, а з погляду семантики виражають ознаки якості, що закладені в обох основах: *глухонімий*, *сліпоглухий*.

Творення дієслів у словотвірному гнізді з вершиною *глухий* є досить продуктивним процесом. Словотвірними афіксами виступають префікси і суфікси.

Дієслова *глухнути* і *глушити* мотивовані прикметниковою основою слова *глухий*. Словотворчими афіксами цих слів є суфікс *-ну-* і *-и-*. Ці дієслова представляють непродуктивні типи, що виражають наростання стану, перебування в ньому. При цьому, характерною ознакою є те, що суфікс *-ну-* є ненаголошеним. Деривати *глухнути* і *глушити* є твірними для ряду похідних дієслів цього гнізда.

У словотворі дієслів указанного гнізда беруть участь префікси *за-*, *о-*, *пере-*, *з-*, *при-*. Префікс *о-* надає значення завершеності похідному *оглухнути* і формує граматичну категорію доконаного виду дієслова.

Цього ж значення надають дієсловам префікси *за-* і *з-* (*заглушити*, *заглухнути*, *зглушити*), тобто дієслова виражають семантику досягнення результату.

Префікс *пере-* в дієслові *переглухнути* має дистрибутивне значення, тобто виражає розповсюдження дії на всі чи багато об'єктів.

Префікс *при-* надає основам дієслів *приглухнути*, *приглушити* значення неповноти вияву ознаки.

Дієслова зі словотвірними суфіксами *-а-*, *-ува-*, *-и-*, мотивовані непохідними і похідними дієслівними основами, вживаються для вираження подовженості або повторюваності дії, а значить, виражають граматичне значення недоконаного виду: *заглухати*, *оглу-*

шати, заглушати, оглушувати, заглушувати, глушити, приглушувати, приглушати, приглушити.

Один із дериватів такого гнізда (дієслово *оглухти*) утворений префіксально-суфіксальним способом від твірного *глухий*. Слово-творчий конфікс *о-...-ти* формує словотвірне значення завершеності і граматичне значення доконаного виду.

Постфіксальний спосіб творення формує зворотній стан дієслова: *глушитися, заглушатися, заглушуватися, приглушуватися.*

Дієприкметники цього словотвірного гнізда представлені двома типами. Одним із них є активні дієприкметники минулого часу, які творяться від дієслівної основи інфінітива: *оглухий, заглухий, приглухий*. Інші дієприкметники становлять собою тип пасивних дієприкметників. Вони творяться від основи 1-ї особи однини теперішньо-майбутнього часу доконаного виду дієслів, основа яких закінчується на *-и-*, (*оглушити – оглуш(у)-ен-ий, заглушити – заглуш(у)-ен-ий, приглушити – приглуш(у)-ен-ий*) та від основи інфінітива, яка закінчується на *а* в складі суфікса *-ува-* (*оглушувати – оглушува-н-ий*) [Словотвір: 218].

Прислівники словотвірного гнізда з вершиною *глухий* презентують найдавніший тип прислівників на *-о* і діалектний тип прислівників на *-а*. Більшість прислівників утворилося шляхом адвербіалізації, переводячи присубстантивну ознаку в придієслівну: *глухо, глухувато, оглушно, оглушливо, приглушено, зглуха*. Спосіб адвербіалізації передбачає редистрибуцію присубстантивної ознаки в привербальну. Прислівник *зглуха* єдиний серед представлених в цьому гнізді, що утворений префіксально-суфіксальним способом.

Отже, аналіз словотвірного гнізда з вершиною *глухий* показує, що творення нових слів відбувається завдяки взаємодії семантики вершини гнізда з семантикою нових компонентів (афіксів чи інших основ). При цьому на формування похідних впливають не лише пряме, але й переносні значення твірного. Дериваційна ж спроможність твірного залежить від його частиномовної належності та інших семантико-граматичних параметрів.

У творенні дериватів цього гнізда задіяні такі способи слово-творення, як суфіксальний, префіксальний, постфіксальний, префіксально-суфіксальний, безафіксний і композитний, які вказують на різноманіття словотворчих засобів української мови.

ЛІТЕРАТУРА

- Бакина: Бакина М.А. Имена прилагательные как производящие основы современного словообразования // Развитие словообразования современного русского языка. – М.: Наука, 1966. – 311с.
- ВТС: Великий тлумачний словник сучасної української мови / За ред. В. Т. Бусела. – К., Ірпінь, Перун, 2001. – 1450с.
- Востоков: Востоков А. Х. Русская грамматика. – Изд.10. Спб., 1859.
- Грищенко: Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. - К.: Наук. думка, 1978. – 206с.
- Грещук 1995: Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208с.
- Грещук 2007: Грещук В., Бачкур Р., Джочка І., Пославська Н. Нариси з основоцентричної дериватології. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – 348 с.
- Кубрякова: Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 200с.
- Лагутіна: Лагутіна А. В. Віддієслівні абстрактні іменники на -ння в історії української літературної мови/ Дослідження з української та російської мов. – К.: Наук. думка, 1979. – 280с.
- Словотвір: Словотвір сучасної української літературної мови// За ред. М.А. Жовтобрюха. – К.: Наук. думка, 1979. – 406с.

Nataliya Stetsyuk. Forming of the word-building meaning of the derivatives from the formative глухий.

Word-building peculiarities of derivatives of the word-building nest with a top глухий are considered in the article. Word-building types which are present in this nest are characterized and word-building ability of different part of speech is determined.

Key words: formative word, derivative word, word-building affix, word-building nest, word-building meaning.